

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

КАПІТАЛІСТИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В АГРАРНІЙ СФЕРІ РАНЬО НОВІТНЬОЇ НІМЕЧЧИНИ

Веренчук Лілія,
студентка IV-го року навчання
історичного факультету
Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини
e-mail: liliia.verenchuk@udpu.edu.ua

Науковий керівник: **Гордієнко Галина,**
кандидат історичних наук, доцент,
кафедра всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини

В аграрній історії Європи важливе місце займає розвиток сільського господарства в князівствах Німеччини, де сформувалися два типи аграрного укладу. На східнонімецьких землях виникло явище «другого видання кріпосництва». Щоб збагнути це явище, його варто розглядати у контексті еволюції аграрних відносин на німецьких землях у період розкладу феодалізму та формування капіталістичних елементів в сільському господарстві.

На початку новітньої доби аграрний розвиток Німеччини був суперечливим. Поряд зі значними прогресивними зрушеннями спостерігалися й застій і навіть регрес. Все активніше відбувалися вдосконалення в рільництві й тваринництві, впровадження в аграрну сферу досягнень науки та технічних новацій. У цей час в Європі відбувалося зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію. Це значною мірою було стимулом прогресивних змін у сільському господарстві німецьких князівств [3].

У західних німецьких князівствах поширення фільварків і великих феодальних господарств не було. Тут не спостерігалися явища «другого закріпачення». Князі Вестельбії намагалися не допустити остаточного розорення селянства, адже були зацікавлені в утриманні платників податків. Збереження статусу держателів князівської землі означало, що селяни можуть бути мобілізовані й до князівського війська.

Західнонімецькі монархи ухвалювали розпорядження, які забороняли захоплення селянських наділів рицарями і городянами. Після закінчення Тридцятилітньої війни князі майже в усіх державах Західної Німеччини зобов'язували феодалів сприяти відродженню селянського господарства. Селяни намагалися уникнути мобілізації в армію і накладення великих штрафів. Вони вимушені були повернутися у свої покинуті господарства, і продовжити хліборобську справу.

На захід від Ельби велика кількість селян перебувала в підданстві своїх монархів і мали наділи в домені правителя. Князі опікувалися селянами і забороняли своїм службовцям їх гнобити. В Західній Німеччині феодали знаходили шляхи для розширення своїх володінь за рахунок селян. Лише за Наполеона I остаточно кріпосна залежність була знищена, і з феодальних повинностей збережені були тільки ті, що були рентою, від початку обумовленою при продажу землі.

На заході Німеччини сформувалися особливі умови соціально-економічного розвитку, які відігравали більшу роль у порівнянні з князівською політикою «селянського захисту» в збереженні селянського землеволодіння. На цей регіон вплинули Великі географічні відкриття, в результаті яких через зміщення центру світової торгівлі на Атлантику з Північного моря й Балтики, він втратив своє господарське і торгове значення. Західнонімецькі князівства вже не могли брати такої активної участі в хліботоргівлі як отсельбійські дворяни.

Урбанізаційні процеси та промисловий розвиток стимулювали потребу в продовольстві і ціни на сільськогосподарську продукцію, які тут були на рівні світових. Значною мірою селянські господарства покривали місцеві потреби в продовольстві. Для виходу на світовий ринок хліба в західнонімецьких селян не було економічних можливостей. Фільварки тут не набули поширення через те, що рицарство на захід від Ельби після важкої поразки від великих феодалів і князів на початку Селянської війни, не мало такого впливу як на Сході. Селяни чинили жорсткий спротив спробам закріпачити їх. Феодальна реакція тут не мала таких важких наслідків як в Остельбії. Не слід ігнорувати й вплив на соціально-економічні процеси наслідків Реформації. Більшість секуляризованих земель опинилися в руках територіальних князів. Відтепер селяни отримували наділи від свого монарха, створювали господарства, сплачували земельний податок у князівську казну й виконували інші повинності, пов'язані з держанням земельних наділів. Селянська гуфа перетворилася з простої господарської одиниці в податково-фіскальний осередок князівської держави.

В. Є. Майер виділяв такі характерні риси соціально-економічного ладу, який склався в аграрній сфері німецьких князівств на захід від Ельби до середини XVIII ст.: «1. Встановлення територіального підданства селян. У відповідності з ним селяни були вимушені сплачувати податок князю,

виконувати на його користь панщину з утримання доріг, будівництво фортифікаційних укріплень, постачання армії, перевезення артилерії та іншого військового спорядження і т. п. Все це поглинало більшу частину селянської додаткової праці і складало суттєву питому вагу у феодалській ренті. 2. Селяни були зв'язані з сеньйорією, куди вони сплачували ренту зі свого наділу й на користь якої вони виконували панщину, незначну не тільки у порівнянні зі східноєльбською, але й з тією, яку вони виконували на користь свого князя. 3. Селяни тут не були прикріплені до свого наділу. Розрахувавшись з феодалом рентою або після закінчення терміну держання, вони могли виїхати в інше місце. Однак в деяких місцевостях півдня Німеччини потрібно було знайти собі гідну заміну. 4. Власницькі права селян були настільки міцними, що селянин міг продавати свій наділ. Заборонялося тільки дрібнити його при цьому або обтяжувати занадто великою позикою. 5. З XVIII ст. складаються кадастри у Верхньому Пфальці, Гессені, Брауншвейгу, Вюрцбурзі, Магдебурзі, які лягли в основу твердих податкових обкладень. Фіксуються всі види відробітків і оброків» [2, с. 169].

Наприкінці ранньоновітнього часу на німецьких землях на захід від Ельби майнове становище селян і розміри їхнього господарства істотно відрізнялися від того, що утвердилося в аграрній сфері Остельбії. Тут селянські господарства могли сягати 30-70 га. У той же час господарства феодалів, які розпоряджалися площею землі в 100 – 200 га, вважалися вже крупними. На Заході Німеччини утвердилася система дрібних селянських господарств. Крупніші селянські господарства можна було зустріти в Нижній Саксонії, Вестфалії, Гессені, Саксонії й Рейнській області, дрібніші – на півдні й південному заході. Селяни у Вестельбії переважно вважалися оброчними держателями. Певна частина земель перебувала в оренді. Орендатори у Вестфалії та Саксонії орендували в селян й у феодалів їхні колишні доменіальні землі.

У середині XVIII ст. значна частина земель в Остельбії перебувала в руках селянства. Остельбські селяни не тільки свою землю обробляли власним реманентом та тягловою силою, але й землю в рицарських фільварках під час виконання панщини. До кінця ранньоновітнього часу більша частина цієї землі вже опинилася в руках заможних селян. Щоб обробити такий масив землі, самої родини заможного німецького селянина було недостатньо. Тому багаті селяни використовували працю наймитів, тримали кілька комплектів необхідного сільськогосподарського реманенту й худоби. У Померанії та Пруссії, де «друге видання кріпосництва» набуло класичного вираження, в користуванні селян була більшість земель. Вони своїм реманентом та тягловою силою обробляли землі в рицарських фільварках.

Починаючи з середини XVIII ст. сільське господарство східнонімецьких земель переживало піднесення, яке було зумовлене проникненням капіталістичних елементів в аграрну сферу. Значною мірою таке пожвавлення стимулювалося милітаризацією Пруссії, істотним зростанням чисельності німецького війська. В. Зомбарт зазначав: «Якби в такій економічно відсталій країні, якою ще в XVIII ст. була Пруссія, велика й така, що володіла купівельною спроможністю армія не здійснила живильного впливу, завдяки якому вперше тільки й були зламані старі, по-селянськи самодостатні форми економічного життя, то капіталізму, звісно ж, довелось би почекати ще сотню літ, перш ніж він зміг би проковтнути й цей шматок» [1, с. 390].

Прагнення отримувати доход від праці на землі спонукав селян застосовувати нові наукові й технічні досягнення у виробництво. Завдяки новаціям селянам вдалося залучати до виробництва розчищені й осушені ділянки землі. Підвищення врожайності селяни досягали шляхом використання нових більш продуктивних культур, кращої сівозміни, раціонального використання органічних і мінеральних добрив. Не меншою мірою, ніж поміщики-юнкери, селяни прагнули підвищити товарність свого виробництва. Вони першими збагнули прибутковість технічних культур, а не тільки зернових. Селяни більше ніж рицарі в фільварках сіяли льон, клевер, моркву, буряк, вайду. Саме селяни першими побачили ефект такої культури як картопля. На їхніх полях картопля займала все більше площі. На відміну від рицарів, а потім поміщиків-юнкерів, селяни багато уваги приділяли тваринництву. Оскільки для зростаючого поголів'я худоби не вистачало пасовищ, селяни почали переходити до прогресивного пасовищно-стійлового утримання худоби. Селянські господарства в Остельбії прискорювали капіталізацію аграрної сфери, незважаючи на панування тут віджилих, феодальних структур.

Варто відмітити, що проникнення капіталістичних виробничих відносин в аграрну сферу Німеччини було нерівномірним. Найбільш сприятливі для цього процесу умови сформувалися в селянських господарствах німецьких князівств на захід від Ельби. Традиційно в цьому регіоні домінувала грошова рента. Рідко застосовувалася панщина, в основному на будівництві фортифікаційних споруд, ремонті державних доріг та гужових перевозках для армії. В Ганновері всі види натуральних оброків були переведені окремим законодавчим актом князя в грошову ренту.

Важливим для означеного моменту був процес поступового закріплення права селян на землю. Особливо це стосувалося проблеми збереження середніх і крупних селянських господарств. Тому на законодавчому рівні було закріплено положення, яке забороняло при успадкуванні майна померлого селянина дрібнити земельний наділ. Той

хто успадковував майно свого батька брав на себе рентні зобов'язання з цього наділу. До 1750 р. в князівствах Північно-Західної Німеччини скасовуються термінові держання землі і навіть строкова оренда. Отож, і селянські і мейєрські господарства перетворюються в спадкові, що є більш сприятливим для проникнення капіталізму на село.

Варто відмітити, що капіталізації аграрної сфери в західнонімецькому регіоні сприяла диференціація в масштабах господарств. Адже спадкові земельні наділи були значно більшими від пересічних селянських господарств. Спадкоємці селянина мали можливість продовжувати розвивати батьківське господарство на розширеній основі. Саме це створювало сприятливі умови для ведення прибуткового господарства, вкладати капітал у підвищення продуктивності, наймати робочу силу.

Поява капіталістичних ринкових елементів у сільському господарстві західнонімецьких земель посилила процеси соціальної диференціації в середовищі селянства. Відбувається процес формування великих індивідуальних селянських та мейєрських земельних володінь. Водночас зростала кількість дрібних господарств, які могли забезпечити тільки відтворення на постійні основі, були здатними лише надати власникам необхідний продукт. Характерним для цього періоду було швидке зростання кількості малоземельних і безземельних селян. Все частіше вони змушені були найматися до заможних односельців, або в дворянські господарства. Деякі переходили до ремесла, або зосереджувалися на сільських промислах.

Дещо відрізнялася ситуація на півдні і південному-заході Німеччини, де фільварки і крупні селянські маєтки постійно відчували нестачу робочої сили. Для даного регіону характерним був незначний відсоток малоземельних і безземельних селян.

Загалом, кількість малоземельних і безземельних селян на захід від Ельби була приблизно такою ж як і в Остельбії. Але статус цієї спільноти в головних аграрних регіонах Німеччини відрізнявся кардинально. На заході означена верства селян була особисто вільною, а на сході – це були діти кріпаків, які примусово за меншу плату змушені були найматися у фільварки рицарів і дворян.

До кінця ранньоновітнього часу зросли земельні володіння селян, які за площею майже не відрізнялися від маєтків дворян. Мейєри й сільські господарі намагалися посилити товарність свого виробництва, застосовуючи новаторські способи рільництва й досягнення тваринництва. З цією ж метою селяни брали кредити в міських мешканців і лихварів.

Проникнення капіталістичних виробничих відносин на село супроводжувалося зростанням кредитних операцій. Частина селян змушена була брати позики для збереження свого індивідуального

господарства, інші брали кредити на розширення свого маєтку і збільшення його прибутковості. Найбільша заборгованість була в малоземельних, які володіли близько 1 га землі. Вони мали заборгованість сумою понад 288 талерів з гектару. А багаті селянські двори, які обробляли понад 21 га землі мали заборгованість лише близько 32 талерів на гектар. Селяни які володіли ділянкам від 5 до 20 га мали заборгованість до 62 талерів з гектара. Такий рівень заборгованості давав їм можливість брати нові кредити, які використовувались для розширення виробництва. Зазвичай кредиторами селян виступали інші багаті селяни, мірошники, купці, церковники, службовці суду й самі судді. Іноді бідних селян незначними сумами виручали наймити, в яких були на той момент вільні кошти [2, с. 172].

Значно пізніше, а саме наприкінці XVIII ст., відбулися зрушення в аграрній сфері Остельбії. Проникнення ринкових відносин капіталістичного типу спостерігалось й у цьому регіоні з закостенілою економічною системою. Все частіше тут фільварки здаються в оренду. Всі селяни, які були прикріплені до фільварку, мусили виконувати ті ж самі повинності, що й для власника – дворянина, чи нащадка колишнього рицаря. Особливістю такої оренди було те, що орендаторами часто ставали мешканці міст. Звісно, успішно займатися рільництвом могли лише ті городяни, які володіли знаннями й певним досвідом сільськогосподарського виробництва. Форма оренди – іздольщина. Орендатори брали господарства у власників з відповідними зобов'язаннями – вести той же вид господарства, що був до оренди. Це могло бути вівчарство, конярство, пасовищно-стійлове тваринництво.

Подекуди в Остельбії з'являлися ідеї розчленування єдиного господарства типу фільварк задля роздачі його землі селянам невеликими ділянками за виконання грошового і продуктового оброку. Саме в цей період спостерігалась інтенсифікація переходу власності на фільварки. Маєтки купували з метою перепродажу на тлі постійного й неухильного зростання цін на селянські господарства. З'явилася верства «гросбауерів», тобто заможних селян, яким вдалося подолати опір сільської громади й виділити свою рілля із общинного поля.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що на німецьких землях по обидва береги Ельби з середини XVIII ст. під впливом активізації селянських господарств поступово формувалися капіталістичні риси аграрного виробництва. Ринкові капіталістичні відносини поступово підточували відсталі феодальні структури на селі, наближаючи епоху радикальних аграрних реформ у Німеччині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зомбарт Вернер. Собрание сочинений в 3 томах. Том III. Исследования по истории развития современного капитализма. Роскошь и капитализм. Война и капитализм. Санкт-Петербург, 2005. 479 с.
2. Майер В. Е. Крестьянство Германии в эпоху позднего феодализма. М.: Высшая школа, 1985. 189 с.
3. Мустафін О. Справжня історія Раннього Нового часу. Харків: Фоліо, 2022. 416 с.